

УДК [281.9+283/289] (477.81/.82) «89»

А. Р. Кукурудза,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

ПРАВОСЛАВ'Я НА ПРОТЕСТАНТИЗМ НА ВОЛИНІ ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Стаття розкриває особливості міжконфесійних відносин православної церкви та протестантських груп на Волині в умовах становлення міжвоєнної Польщі. Головна увага зосереджена на висвітленні заходів православних в протидії поширенню різних течій сектантства, відстежено динаміку розростання протестантської мережі в краї після припинення бойових дій, показано засоби поширення та боротьби за вплив обох розглядуваних конфесій.

Ключові слова: Волинь, міжконфесійні відносини, православ'я, протестантизм.

Православие и протестантизм на Волини в нач. 20-х гг. XX ст.

Статья раскрывает особенности межконфессиональных отношений православной церкви и протестантских групп на Волини в условиях становления междувоенной Польши. Главное внимание сосредоточено на освещении мероприятий православных в противодействии распространению разных течений сектантства, отслежена динамика разрастания протестантской сети в крае после прекращения боевых действий, показаны средства распространения и борьбы за влияние обеих рассматриваемых конфессий.

Ключевые слова: Волинь, межконфессиональные отношения, православие, протестантизм.

Orthodoxy and protestants on Volinien of 20th XX

The article exposes the main features of interconfessional relationship between the Orthodox Church and protestant groups in Vohlynia in the conditions of becoming Poland in the period between I and II World Wars. Author's attention is concentrated on illumination of activities of the Orthodox Church for counteraction to distribution of different trends of protestant sectarianism, the dynamics of spreading of protestant groups in the region after stopping the battle actions.

Key words: interconfessional relationship, Volhynia, Orthodoxy, Protestantism, distribution.

Швидкоплинний період незалежності України засвідчив низку ре-

лігійних трансформацій на тлі постатеїстичного ревайвалізму. Православні церкви в незалежній Україні мало не потроїли число парафій цієї конфесії, відновила власні потужності греко-католицька церква, яка вийшла з традиційних теренів Західної України і розповсюдилася всією територією держави. Проте ці зауваження були б не повними без виділення стрімкого зростання чисельності прихильників протестантських течій в нашій державі. Відчутна динаміка зростання чисельності цієї конфесії в Україні навіть змусила дослідників на межі XX – XXI ст. почати мову про поступову втрату православ'ям статусу найбільш прогресуючої в нашій країні. Але в першу чергу звертає на себе увагу те, що українців навіть в XXI ст. турбують релігійні потреби та необхідність їх задовольнити. Це дає підстави релігієзнавцям констатувати, що навіть у порівнянні з Польщею чи Південною Америкою, не кажучи вже про Німеччину, Австрію чи Францію, показники України чітко засвідчують життєздатність церкви та великий кредит суспільної довіри, якою вона користується [20, с. 21]. Через це вивчення міжконфесійних відносин на українських землях не лише актуальне, але й необхідне з практичної позиції – необхідності розуміти сучасні відносини між різними конфесіями.

В статті розв'язуються наступні завдання: охарактеризувати становище православної церкви на Волині в умовах становлення міжвоєнної Польщі; визначити вплив політичних змін на Волині початку 20-х рр. XX ст. на процеси розвитку протестантських течій в краї; встановити особливості відносин між православною та протестантською конфесіями.

Відповідно метою статті є встановлення особливостей міжконфесійних взаємин православної та протестантської конфесій на тлі процесів становлення Другої Речі Посполитої.

З українських дослідників релігійне життя на Волині та його міжконфесійні аспекти міжвоєнного періоду висвітлювали І. Власовський [8] та А. Річинський [14], представник української діаспори О. Купранець [11], праці яких належать до історіографічної спадщини. З російських дослідників можна згадати доволі тенденційні дослідження О. Світіча [17]. Різноманітні аспекти означеної проблематики досліджуються сучасними вченими: В. Борщевичем [7], Н. Стоколос [18], Б. Савчуком [15]. Оремо варто згадати про дослідників українського протестанства, якими здійснено важливий вклад у вивчення цієї конфесії, в тому числі і на Волині, – В. Любащенко [12], Л. Бородинська [4], І. Саламаха [16] та ін. Проте розгляд міжконфесійних стосунків протестантів та православних регіону вимагає поглибленого аналізу та визначення впливу послаблення православної церкви на Волині та її інституалізації після

закінчення бойових дій на початку 20-х рр. XX ст. на міжконфесійне становище.

Нестабільність повоєнних років на Волині початку 20-х рр. XX ст. суттєво трансформувала міжконфесійні відносини в регіоні. Державна церковна політика Російської імперії чітко відповідала принципам охорони православ'я, невизнання прав особи на релігійне самовизначення, правової ієрархії конфесій та їх нерівності у правах, привілеях та обмеженнях, втручання у церковну діяльність християнських конфесій, фактичної заборони переходу в інше віросповідання, крім православного, заборони місіонерської діяльності для всіх конфесій, крім православної церкви [13, с. 462]. Такий стан справ впродовж століття не міг не сформувати в православного духовенства втрати відчуття конфесійної реальності. Якщо за минулих часів православна церква була привілейованою релігійною структурою і з погордою відносилася до інших конфесій, то розвал імперії кардинально змінив становище. Процес інституалізації Православної церкви в Польщі мав дещо невизначений організаційний характер. Сам юридичний статус православної церкви залишався неврегульованим [18, с. 194]. Відсутність стабільного єпископату стримувала процес остаточного утворення Священного Синоду аж до 1923 р., коли остаточно були виведені з церкви єпископи, які або випадково опинилися на польських землях, або не бажали підтримувати політики церковного керівництва. Невирішеність багатьох адміністративних питань позбавляла єпископа Кременецького Діонісія можливості втручатися у повітове життя окремих волинських регіонів. Хоча наказ про утворення в Кременці Волинського єпархіального управління і передбачав це, єпископська влада протягом 1920-х рр. була встановлена лише у південних повітах – Кременецькому, Рівненському, Дубенському і Луцькому [8, с. 15]. Але не менш дестабілізуючим чинником для православ'я стала ворожа до нього політика польської влади. Відповідно до вказівок Юзефа Пілсудського ще в грудні 1918 р. все рухоме і нерухоме церковне майно опинилося під примусовим державним наглядом. Так, в західних землях – Холмщині та Підляшші вже в 1922 р. у костели було обернено 154 церкви, враховуючи Холмський собор, закрито 164 і лише 40 залишено для користування [9, с. 105].

Паралельно з міжконфесійною агресією спорадичні контакти між православними священиками і представниками інших релігійних течій переходять на інший рівень, стають більш відкритими, демократичними. Зберігаючи конфесійну ворожість, представники різних релігій на початку 20-х рр. XX ст. опинилися в інших умовах ніж за часів Російської імперії, а, отже, і взаємодіяти і конкурувати мусили по-іншому.

В міжвоєнній Польщі у православної церкви найскладніші відносини традиційно склалися, окрім католиків, з протестантами. Саме представники цієї конфесії залишалися ще одним відчутним конкурентом православ'я в регіоні. Протестантські течії по закінченню на Волині бойових дій відчували зміни у міжконфесійній ситуації і активізували власні структури в боротьбі за віруючих. Здавна існуючи на Волині, протестанти через виразну антисектанську політику Російської імперії не могли розгорнути активної місіонерської роботи. Ще в 1879 р. в Російській імперії було сформульовано ставлення до баптизму, яке зводилося до контрольованої і обмеженої дозволеності. Але можливість задовольняти власні релігійні потреби стосувалася лише німців-баптистів, а на місцеве населення вона не розповсюджувалася [13, с. 460]. Традиційно для протестантських течій на українських землях своїх потенційних віруючих останні шукали саме серед православного населення, а не католиків чи інших віруючих. Зокрема, лише до євангельських християн-слов'ян у Польщі належало 10 тисяч віруючих [16, с. 182]. Ця тенденція особливо непокоїла православне духовенство. Розпад Російської імперії і початково невизначене відношення польської влади дозволили протестантам значно розширити свою діяльність серед населення, що викликало засудження і гострий опір з боку православного духовенства на Волині. Священики, залишившись без державної підтримки, змушені були повертатися до традиційних релігійних засобів стримування «штундизму», вдаючись до агітаційних акцій, полеміки, публічних суперечок, розповсюдження антисектанської літератури. З огляду на це не дивно, що в ході організаційних внутрішньо-церковних зібрань православного духовенства в 1921 р. питання відносин з протестантами розглядалося навіть значно ширше ніж відносини з католиками чи уніатами [3, арк. 5].

Прихильники протестантського віровизнання в міжвоєнній Польщі також опинилися в нових умовах, які, з одного боку, розкривали перед конфесією шляхи до збільшення кількості власних прихильників через втрату православ'ям статусу офіційної релігії, а з іншого – протестанти, починаючи з 1921 р., офіційно опинилися в межах католицької держави з усіма відповідними наслідками. Світоглядні підходи протестантів та їх релігійні переконання аж ніяк не сприяли входженню цієї конфесії до нової системи відносин. Дослідниками розгортання протестантизму на Волині відзначено низку особливостей цього процесу. По-перше, серед представників євангельських християн число етнічних поляків було не високим, а основний склад прихильників складали незаможні і бідні прошарки населення Волині та Полісся. Відповідно серед них

переважало саме українське православне населення, але з вкрай низьким рівнем національної свідомості. По-друге, більшість духовної літератури, яка розповсюджувалася в протестантському середовищі, була російською або польською. Це впливало і на проведення богослужінь, які теж здійснювалися не українською мовою [5, с. 132]. По-третє, на Волині, як правило, іще з XIX ст. утвердилися представники різних напрямків пізнього протестантизму: баптизму, євангельських християн, адвентистів, п'ятидесятників та навіть єговістів [12, с. 245, 253, 265, 270, 276]. Представники вказаних напрямків, як правило, проводили боротьбу і між собою і лише в другій половині 20-х рр. XX ст. перейшли до тіснішої співпраці в рамках своєї конфесії.

Майже півтора мільйонне православне населення Волині, незважаючи на пережиті лихоліття, залишалося головною конфесією в краї, і навіть посилена владою католицька церква мусила на це зважати. На початку 20-х рр. XX ст. у православній церкві на Волині склалося своєрідне двовладдя. Відновленням порушеної церковної мережі займалися відразу два потужних центри: впливове духовенство Володимир-Волинського повіту та кременецький єпископ Діонісій. Обидва осередки, крім внутрішньо-церковного розвитку, займалися також залягодженням міжконфесійних конфліктів. Інформацію про це можна відшукати в рішеннях церковних зібрань повітового, монастирського і навіть єпархіального рівня. В ході їх проведення було підкреслено, що протестантство в постійній боротьбі за вплив на населення представляє для православної церкви підвищену небезпеку [1, арк. 13, 208]. Таке занепокоєння пояснюється тим, що саме у Волинському воєводстві проживало 63 % євангельських християн Польщі, які зі здобуттям її незалежності розгорнули процес становлення власних громад [4, с. 4]. Ще раз варто наголосити на тому, що різні протестантські групи не приховували, що розширення власних вірних вони бачили у впливі на сільське українське православне населення. Протестантські проповідники при цьому використовували критику надмірної обрядовості традиційної церкви і акцентували увагу на відсутності у її представників глибокої віри чи просто аморальності духовенства. Наслідком перелічених тенденцій стала необхідність для Православної церкви в Польщі одночасно вирішувати відразу декілька питань, чи не найважливішими серед яких були проблема облаштування власної організації, а також співіснування з іншими конфесіями, які в 20-ті рр. XX ст. значно додали в активності та впливі.

Так, ще 13/26 серпня 1919 р. впродовж засідань з'їзду духовенства Володимирщини окремим пунктом виносилося обговорення засобів

боротьби з релігійним сектантством. Зокрема, духовенство було стримане появою нових сектантських ідей, які приносилися на Волинь населенням з евакуації. Не даремно у відповідному пункті програми наголошувалося на необхідності відкривати біля парафій початкові школи для покращення роботи з населенням і його освітнім рівнем [1, арк. 13]. Окрім цього, іншим засобом практичної «боротьби зі штундою» духовенство вважало активне функціонування парафіяльних рад у складі церковного причту, парафіяльного старости і 12 найбільш гідних мирян. Ради в перспективі мали перетворитися на основу парафіяльних братств. Тісна співпраця кліру з мирянами постійно підтримувалася Володимирським правлінням. Не допускаючи мирян до організаційно-обрядової сторони, духовенство охоче перекладало на їх всі навколо храмові питання не лише господарчого характеру, але й підтримки і консолідації громади [1, арк. 11]. Ці форми співпраці мали утвердити в парафіяльній структурі почуття взаємної приязні та довіри між духовенством та віруючими, чим завжди завойовували собі прихильність протестанти. В Кременці 5 серпня 1921 р. протоієреї повіту, розмірковуючи над проблемою розповсюдження сектантства, наголошували, що причину протестантського наступу потрібно шукати не лише в зовнішніх факторах, але й в самій православній церкві. Учасники наради підкреслювали що православному духовенству в повітах потрібно бути обачним у власному житті не лише в храмі, але й в побуті, адже іще з царських часів неналежна поведінка частини духовних осіб шкодила авторитетові всієї церкви. Духовенство Кременеччини в унісон з представниками інших повітів наголошувало на необхідності постійного піднесення власної релігійної свідомості та поширення її серед мирян. Учасники засідання підкреслювали, що священникам важливо стати якомога ближче до парафіян, зблизитися і духовно зріднитися з ними, необхідно оживити церковне, релігійне життя в парафіях, відродити в них християнську добродійність. На думку зібрання саме такі кроки мали найперше допомогти в боротьбі проти сектантства і для реалізації цих заходів необхідна лише заповзятливість та самовіддача духовенства на місцях [3, арк. 5]. Волинське духовенство на зборах в Луцьку 23–24 серпня 1921 р. також пояснювало частковий відхід віруючих до «штундів» пошуком віруючими шляху до Бога, жадобою задовольнити свої релігійні почуття [2, арк. 208].

Вказані рядки доводять, що частина духовенства справедливо вбачала успіхи протестантів також і в помилках та зловживаннях самої православної церкви, які залишилися на Волині в спадок від царської РПЦ. Передове духовенство відчувало загрозу послаблення позицій

традиційної церкви, вважало за необхідне розпочати саме з вдосконалення власної церковної структури, а не агітувати проти ворожих конфесій. Щоб віруючий знаходив задоволення цих потреб у православ'ї, колишнє православне духовенство мало подолати пасивність XIX ст. та очікування, що держава чи ще хтось інший усуне перешкоди та допоможе розв'язати труднощі міжконфесійного життя. На сьогодні дослідники протестантизму підкреслюють, що в ставленні до окремих представників протестантських груп православне населення виявляло не лише негативні емоції, але й позитивну реакцію завдяки моральному способу життя чи акуратному веденні господарства останніми [4, с. 13]. Але реалії 20-х рр. XX ст. засвідчили, що далеко не всі духовні особи виявились готовими вдосконалюватись самі, а й надалі шукатимуть пояснення невдач у зовнішніх чинниках. Зокрема, ні внутрішні, ні зовнішні протиріччя не могли змусити частину духовенства позбутися безперспективної проросійської позиції.

Під час проведення Волинського єпархіального зібрання в Почаєві 1921 р. проблеми боротьби з протестантизмом, роз'яснення населенню небезпеки поширення сектантських течій посіли чільне місце серед найбільш важливих православних заходів краю. Зазначені питання вказували на прагнення представників православного священства та чернецтва внести зміни у динаміку чисельного зростання протестантів у краї, яка намітилася після припинення бойових дій. Це марно, адже саме на 1921 р. припадає процес оформлення перших 19 громад євангельських християн на Волині і, що характерно, протестанти розширювали свої лави якраз за рахунок православного, а не католицького населення [4, с. 14]. Польська адміністрація на Волині підкреслювала, що в 1921 р. протестантські «громади створюються швидко і досить великі, як наприклад у Рівному і околицях, де штундистів і баптистів є вже кілька тисяч». У Луцькому повіті їх налічувалося біля 300, в Дубенському повіті – 700, у Горохівському з 114 зросла до 300 чоловік [6, с. 190]. Ще в 1919 р. в Західній Білорусі, Волині та Поліссі з'явилися проповідники п'ятидесятництва, що стало стрімко формувати власну структуру серед населення [19, с. 618]. Ця тенденція була відома православному духовенству, яке намагалося надати протидії сектантським групам організованого характеру.

Секція 2 Волинського єпархіального зібрання займалася виключно проблемою сектантства і боротьбою зі штундою [2, арк. 52]. Після доповіді про роботу цієї секції З'їзд прийняв низку важливих рішень про «боротьбу зі штундою, яка поширюється в останні часи серед народу нашого» [10, с. 55]. Зокрема, З'їзд закликав парафіяльних священиків

у своїх проповідях під час Служб Божих якнайчастіше виступати проти сект. Для допомоги в цій справі парафіяльному священику навіть дозволялося залучати до проповідей і антисектанських виступів також представників нижчого причту і навіть мирян, які, правда, мали пройти спеціальну підготовку. Такі проповідники отримували право виступати перед віруючими, в тому числі поза церквою, але з відома і за дозволом парафіяльного священика.

Нестача необхідної антисектанської літератури була проблемою, яку церква самостійно вирішити не могла в умовах початку 20-х рр. ХХ ст. І про це також йшла мова в рішеннях почаївського з'їзду. Делегати підкреслювали, що необхідну літературу потрібно виготовити не лише на російській мові, але також і українською. Зокрема, йшла мова про переклад «Руководства с обличения штундо-баптизма» і розсилку його по всіх парафіях. Кошти для цього видання мали бути зібрані в парафіях [2, арк. 51].

При особі єпископа Кременецького з'їзд постановляв ввести посаду протисектантського місіонера. До обов'язків останнього мало входити ведення антисектанських бесід, організація протисектанської місії, організація в духовній семінарії відповідних курсів та ін. При центральних духовних органах в повіті мали діяти свої місіонери. Вони мали проводити антисектанську пропаганду, слідкувати за розвитком протестантських течій у своєму повіті, доповідати про міжконфесійне становище єпископу, проводити підготовку священиків та псаломщиків повіту до боротьби з поширенням сектантства, для цього вони мали організовувати з'їзди, зібрання та курси. Кошти на утримання місіонерів мала передавати єпархія на повітовому рівні – місцеве духовенство.

Делегати Волинського з'їзду віддавали належне майстерності співу, яка демонструвалася «штундами» під час виконання церковних псалмів та гімнів [2, арк. 51]. Саме через це духовенством було ухвалене рішення розпочати по церквах проведення альтернативних загальних співів, коли б миряни могли разом співати «Молитву Господню», «Достойно єсть» та інші. Для популяризації цієї практики пропонувалося виконувати в парафіях у ході Служби Божої не тільки звичайні богослужбові молитви, але й відомі церковні пісні про св. Миколая, стопу Божої Матері та ін., шановані в народі. Використання таких близьких для простого люду заходів, поетичність народної творчості дозволяли б відчутно підвищити релігійні емоції віруючих. Для активізації протидії сильним сторонам сектантів і зокрема їх вмілому релігійному співу Зібрання пропонувало на Різдвяні свята в церквах виконувати народні колядки як священиками, так і віруючими, на Великдень співати народних пісень, зокрема «Христос Воскрес» [2, арк. 52].

Які ж засоби могла протиставити православна церква «наступаючому» протестантизму? Як підкреслювало саме православне духовенство, з відповідної літератури на Волині початку 20-х рр. в Кременці видавався лише Катехізис єпископа Митрофана, який і доводилося використовувати священикам для агітації проти сектантства [1, арк. 71]. Відповідно всі помітні збори та засідання православного духовенства в краї підкреслювали необхідність розпочати широке видання просвітницької літератури антипротестантського змісту. Мова не раз піднімалася про важливість видання церковних підручників Оболенського, Смоліна і Боголіпова та ін. [1, арк. 72]. Вимоги про важливість налагодити видання релігійної літератури надходили до єпископа Діонісія з різних місць – Луцька, Володимир-Волинського і навіть Кременецького повіту. Зі свого боку єпископ Кременецький підтримував антипротестантські рішення духовенства [2, арк. 60]. Діонісій обіцяв також розпочати друк відповідної літератури, але ці обіцянки були мало здійсненими через фінансову невизначеність та повоєнну розруху.

Таким чином, православно-протестантські відносини в перші роки після припинення бойових дій та нормалізації життя краю проходили складно. Звинувачення православного духовенства протестантів у переманюванні віруючих, хоч і мало під собою законні підстави, не могло зупинити розвиток цієї конфесії. Але варто наголосити, що православним через постанови зібрань, розпорядження церковної влади та за ініціативою громад вдалося розпочати активну антипротестантську пропагандистську кампанію.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Тернопільської області (Далі – ДАТО). – Ф. 148. – Оп.1. – Спр. 16.
2. ДАТО. – Ф.148. – Оп.1. – Спр. 18.
3. ДАТО. – Ф.148. – Оп.1. – Спр. 20.
4. Бородинська Л. І. Становлення та розвиток євангельських християн у Польщі (1918 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 – релігієзнавство / Л. І. Бородинська. – К., 2009. – 20 с.
5. Бородинська Л. І. Виконання громадянських обов'язків євангельськими християнами Польщі (1918–1939) / Л. І. Бородинська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. – Вип. 17. – С. 131–139.
6. Бородинська Л. Процес визнання церкви євангельських християн у Другій Речі Посполитій / Л. Бородинська // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2007. – Кн. 1.– С. 189–197.

7. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. – Луцьк, 2000. – 253 с.
8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К., 1998. – Т. 4. – Ч. 2. – 398 с.
9. Власюк О. В., Сидорук В. Й., Цятко В. М. «Східні креси» під знаком польського орла / О. В. Власюк, В. Й. Сидорук, В. М. Цятко. – Рівне, 2004. – 136 с.
10. Коротке описання Волинського єпархіального Зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській Лаврі // Православна Волинь. – 1922. – № 1–4.
11. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918 – 1939 / О. Купранець. – Рим, 1974. – 235 с.
12. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. – Львів, 1995. – 350 с.
13. Моїсеєнко Л. Правове становище християнських конфесій в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Л. Моїсеєнко // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2008. – Кн. 1. – С. 454–463.
14. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / [Упоряд. А. Колодний, О. Саган] / А. В. Річинський. – К., 2000. – 432 с.
15. Тимошук О. П'ятидесятництво в Західній Україні: діяльність Союзу християн віри євангельської. / О. Тимошук // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2009. – Кн. 1. – С. 617–623.
16. Турій О. Історичні обставини й тенденції розвитку релігійного життя та міжконфесійних взаємин в сучасній Україні / О. Турій // Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності / [за ред. М. Томки й О. Турія]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 5–45.
17. Савчук Б. За українську церкву (Національно-церковний рух на Волині у 20–30 рр. XX ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 116 с.
18. Саламаха І. Історія заснування та розвитку Всесвітнього союзу Євангельських християн / І. Саламаха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. – Вип. 9. – С. 180–184.
19. Свитич А. Православная церковь в Польше и ее автокефалия // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917 – 1950 гг. Сборник / А. Свитич. – М., 1997. – С. 87–290.
20. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне, 2003. – 480 с.